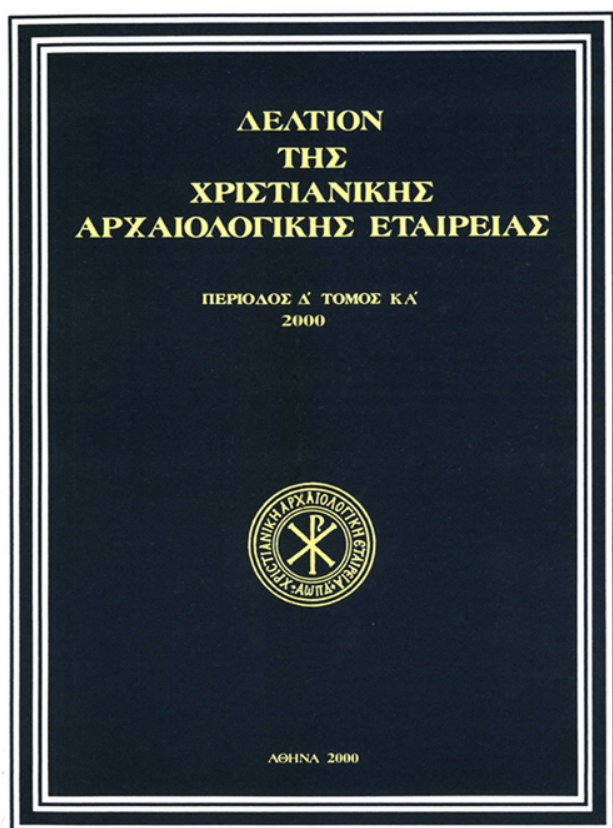

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 21 (2000)

Δελτίον ΧΑΕ 21 (2000), Περίοδος Δ'

Κοινωνία και τέχνες στην Ελλάδα κατά τον 13ο αιώνα. Ιστορική εισαγωγή

Χρύσα ΜΑΛΤΕΖΟΥ

doi: [10.12681/dchae.549](https://doi.org/10.12681/dchae.549)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΛΤΕΖΟΥ Χ. (2011). Κοινωνία και τέχνες στην Ελλάδα κατά τον 13ο αιώνα. Ιστορική εισαγωγή. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 21, 9–16. <https://doi.org/10.12681/dchae.549>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Κοινωνία και τέχνες στην Ελλάδα κατά τον 13ο
αιώνα. Ιστορική εισαγωγή

Χρύσα ΜΑΛΤΕΖΟΥ

Περίοδος Δ', Τόμος ΚΑ' (2000) • Σελ. 9-16

ΑΘΗΝΑ 2000

Χρύσα Α. Μαλτέζου

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 13ο ΑΙΩΝΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ*

Ανάμεσα στο πλούσιο αρχαιολογικό υλικό που μας έχει σωθεί από τη βενετική περίοδο της ιστορίας της Κρήτης διακρίνεται μία σπάνια συλλογή εγγράφων, χρονολογημένη στο διάστημα από το β' μισό του 13ου ως τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα, η οποία αναφέρεται στις εκκλησίες του Χάνδακα και της «Παρακάνδιας», της ευρύτερης δηλαδή περιοχής έξω από τα τείχη και τα προάστια της πόλης¹. Το ιστορικό της δημιουργίας και συγκέντρωσης του αρχαιολογικού αυτού πυρήνα είναι τό ακόλουθο: Μέ βάση το έγγραφο της παραχώρησης της Κρήτης στους Βενετούς αποίκους, η κρητική γη σχεδιάστηκε να μοιραστεί μεταξύ της Βενετικής Πολιτείας, που είχε αντικαταστήσει τον βυζαντινό αυτοκράτορα, της καθολικής Έκκλησίας που είχε αντικαταστήσει την ορθόδοξη, και των Βενετών αποίκων που είχαν με τη σειρά τους αντικαταστήσει τους Βυζαντινούς γαιοκτήμονες. Όμως, τα πράγματα δεν εξελίχθηκαν έτσι όπως τα είχαν προγραμματίσει τα πολυμήχανα συμβούλια στη μακρινή λιμνοθάλασσα. Η παρουσία της καθολικής Έκκλησίας αποτέλεσε ένα από τα βασικά θέματα προστριβών και διενέξεων που ταλάνισαν για πάμπολλα χρόνια τις σχέσεις ανάμεσα στη λατινική αρχιεπισκοπή Κρήτης και το βενετικό δημόσιο. Μέσα στη συνάφεια αυτή εντάσσεται η συλλογή των εγγράφων που αναφέρθηκε πιο πάνω.

Στις αρχές του 14ου αιώνα ο Λατίνος αρχιεπίσκοπος, διεκδικώντας τις εκκλησίες της Παρακάνδιας που είχαν παρακρατηθεί από το βενετικό δημόσιο, με έντονο διάβημα του προς τον δόγη της Βενετίας, ζητούσε να μάθει ποιές εκκλησίες υπήρχαν εκεί από παλιά, συγκεκριμέ-

να από το 1266, έτος έκδοσης παπικής διατακτικής βούλας, ποιές είχαν καταστραφεί και ξανακτιστεί ή επισκευαστεί και ποιές ήταν καινούργιες και είχαν από την αρχή οικοδομηθεί. Ο δόγης έδωσε τότε έντολη στον δούκα της Κρήτης να εξετάσει το ζήτημα. Η επιτροπή που συστήθηκε ad hoc διεξήγαγε σχολαστική έρευνα, αναζήτησε παλαιότερες γραπτές μαρτυρίες, έλαβε μαρτυρικές καταθέσεις από έγκριτα μέλη της κρητικής κοινωνίας και κατόρθωσε τελικά να συγκεντρώσει 130 περίπου έγγραφα που αφορούν 144 εκκλησίες².

Η σπουδαιότητα της αρχαιολογικής συλλογής είναι προφανής. Μας προσφέρει μία θαυμαστή ποικιλία ειδήσεων που εξυπηρετεί πολλαπλά επίπεδα ζητήσεων σχετικά με την τοπογραφία, την προσωπογραφία, τις σχέσεις ορθόδοξων και καθολικών, την οικονομική δραστηριότητα, τη συχνότητα λατρείας αγίων, τις ποσοτικές εκτιμήσεις κ.ά. Από τις ενότητες των μαρτυριών αυτών ξεχωρίζω δύο που συνδέονται άμεσα με τη θεματική του συμποσίου. Η πρώτη έχει να κάνει με τον αριθμό και το μέγεθος των νέων ναών που είχαν ανεγερθεί μέσα και έξω από τους βούργους του μεσαιωνικού Χάνδακα κατά την πρωτοβενετική περίοδο· η δεύτερη αφορά τους κτίτορες ή ανακαινιστές των εκκλησιών. Ως προς τον αριθμό των εκκλησιών, αρκεί μόνο να αναφερθεί ότι, σύμφωνα με τα στοιχεία που μας δίνει η πηγή μας, από το β' μισό του 13ου αιώνα και κατά την πρώτη είκοσαετία του επόμενου, παρατηρείται έντονη οικοδομική δραστηριότητα στον τομέα της ανέγερσης και επισκευής όχι μόνο ναών, αλλά και σπιτιών

* Εισήγηση στο Δέκατο Όγδοο Συμπόσιο της ΧΑΕ (8-10 Μαΐου 1998): Παράδοση και ανανέωση στην τέχνη του 13ου αιώνα. Η επίδραση της ξένης κυριαρχίας. Το κείμενο δημοσιεύεται στη μορφή που εκφωνήθηκε.

1. Το υλικό εντοπίστηκε, εκδόθηκε και μελετήθηκε εξαντλητικά

από τον Ζ.Ν. Τσιρπανλή, «Κατάστιχο» εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού (1248-1548). Συμβολή στη μελέτη των σχέσεων Πολιτείας και Έκκλησίας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, Ίωαννίνα 1985, σ. 52 κ.έ.

2. Τσιρπανλής, ό.π., σ. 32, 52-71.

καί οικισμῶν³, ὡς πρὸς τίς διαστάσεις ὅμως τῶν ναῶν διαπιστώνεται, πάντα σύμφωνα μέ τά δεδομένα τῆς πηγῆς, ὅτι δέν ξεπερνοῦσαν συνήθως τά 30-40 τ.μ.⁴. Ἄν ἡ ἔρευνα τώρα στραφεῖ πρὸς τοὺς κτίτορες, ἐπισημαίνονται ἐδῶ οἱ ἐξῆς κατηγορίες⁵: ὡς κτίτορες ἢ ἀνακαινιστές ἐκκλησιῶν ἐμφανίζονται ἄλλοτε Ἑλληνες κληρικοί (ὅπως π.χ. ὁ παπα-Νικόλαος Γερανός πού ἦταν καί βιλλάνος, ἓνας καλόγερος, μιά καλόγρια πού τὴν ἔλεγαν Ζωή⁶), ἄλλοτε Ἑλληνες λαϊκοί (ὅπως π.χ. ὁ χρυσοχόος Ἰωάννης Κοντός, ὁ περιβολάρης Ἰωάννης Σιλιγάρδος, ὁ παπουτής Θεόδωρος, οἱ βιλλάνοι Γιάννης Καλεσιανός καί Βασίλης⁷), ἄλλοτε οἱ ἴδιοι οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν πού συνεργάζονταν πότε μέ τὸν παπὰ καί πότε μέ τὸν φεουδάρχη τοῦ χωριοῦ (ὅπως ἦταν λ.χ. ἡ περίπτωση τῶν κατοίκων τῶν χωριῶν Κάτω Μαραθίτης, Ξερολιά, Σίλαμος καί Sclavonathe⁸), καί ἄλλοτε, τέλος, οἱ Βενετοὶ φεουδάρχες (ὅπως ἦταν, ἐνδεικτικά πάλι, οἱ περιπτώσεις τοῦ Petrus Gradonico, τοῦ Katerinus Jallina, τοῦ Marcus Taliapetra, τοῦ Johanninus Gradonico⁹ καί ἄλλων). Τό συμπέρασμα, μέ ἄλλα λόγια, στοῦ ὁποῦ καταλήγει κανεῖς μετὰ ἀπὸ αὐτές τίς ἐπισημάνσεις, εἶναι: α) ὅτι κατὰ τὴν πρωτοβενετική περίοδο ἀνεγείρεται ἢ ἐπισκευάζεται στὸν Χάνδακα ἓνας ἀξιόλογος ἀριθμὸς ναῶν· β) ὅτι οἱ ναοὶ πού ἀνεγείρονται μαρτυροῦνται συνήθως μικρῶν διαστάσεων· γ) ὅτι οἱ κτίτορες ἢ ἀνακαινιστές τῶν ναῶν δέν ἀνήκουν σέ ἀνώτερα κοινωνικά στρώματα, ἀλλὰ προέρχονται ἀπὸ τίς λαϊκές τάξεις. Ἐπέμεινα σκόπιμα στὴν ἀναλυτικὴ παρουσίαση τοῦ περιεχομένου τῆς κρητικῆς συλλογῆς, γιατί τά ἀρχαιολογικά τοῦτα τεκμήρια ἐπιβεβαιώνουν μέ τὸν πιὸ ἀποκαλυπτικὸ τρόπο ὅσες παρατηρήσεις μέ περισσὴ ὀξύδερκεια εἶχε διατυπώσει ὁ Μανόλης Χατζηδάκης, τὸ 1981, στὴ μελέτη του γιὰ τὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ στὴν Ἑλλάδα¹⁰. Μετὰ ἀπὸ προσεκτικὴ ἐπεξεργασία ἀριθμητικῶν δεδομένων, ὁ Χατζηδάκης διαπίστωνε ὅτι στὴ νοτιότερη Ἑλλάδα κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς φραγκικῆς κυριαρχίας, «ὁ ἀριθμὸς τῶν τοιχογραφικῶν διακοσμήσεων εἶναι πολὺ μεγαλύτερος καί ἀπὸ τίς προηγούμενες καί ἀπὸ τίς ἐπόμενες ἐποχές». Καί συνέχιζε: «Τό φαινόμενο πρέπει νά ἔχει αἰτίες πολλαπλές καί τὸ θέμα προσφέρεται στοὺς ἀρμόδιους ἱστορικούς γιὰ νά τό διευ-

κρινίσουν ἀλλὰ καί νά τό χρησιμοποιήσουν ὡς ἱστορικὸ τεκμήριο»¹¹.

Μέ τὴν ιδιότητά μου λοιπὸν τῆς ἱστορικοῦ πού ἀσχολεῖται μέ τὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ξένοι παράγοντες κυριάρχησαν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἀποδέχομαι τὴν πρόσκληση ἢ τὴν πρόκληση, ἂν θέλετε, τοῦ Μανόλη Χατζηδάκη, ἐπιχειρώντας ἐδῶ νά θέσω ὀρισμένα ζητήματα ἐντεταγμένα σέ μιά εὐρύτερη προβληματική, πού ἐλπίζω νά βοηθήσει στὴν καλύτερη κατανόηση τῶν ἱστορικῶν διεργασιῶν καί διαδικασιῶν, συνυφασμένων καθὼς εἶναι μέ τὴν ἔκφραση τῶν καλλιτεχνικῶν φαινομένων κάθε περιοχῆς.

Χωρισμένες σέ φραγκοκρατούμενες καί βενετοκρατούμενες κτήσεις, οἱ περιοχές τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου γνῶριζαν ἀπὸ τὸν 13ο ὡς καί τὸν 18ο αἰῶνα διαφορετικὴ τύχη, μεγαλύτερης ἢ μικρότερης διάρκειας λατινοκρατία, ἓναν ἢ καί περισσότερους ξένους κυριάρχους. Ἄλλες πέρασαν κατευθεῖαν ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐξουσία στὴ βενετικὴ κυριαρχία· ἄλλες φεουδαρχοποιήθηκαν σύμφωνα μέ τὴ δυτικὴ ἀντίληψη· καί ἄλλες χρειάστηκε νά διανύσουν μιά φεουδαρχικὴ φάση προτοῦ γίνουν βενετικὲς κτήσεις. Κάθε περιοχὴ ἐπομένως ἀποκτᾷ διάφορο ἱστορικὸ κλίμα πού ἐπιδρᾷ στὸν ντόπιο πληθυσμὸ ἀνάλογα μέ τὴν ιδιαιτερότητα τῶν συνθηκῶν πού τό δημιουργοῦσαν. Ὁ ἐρευνητὴς πού ἔχει ὡς πεδίο παρατήρησης τὸν ἱστορικὸ καμβά, πάνω στὸν ὁποῖο ὑφάνθηκε ἡ κοινωνικὴ πραγματικότητα τῆς λατινοκρατούμενης ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, δέν ἀργεῖ νά ἔλθει ἀντιμέτωπος μέ τρία μείζονα προβλήματα, ἀποφασιστικά τῶν βαθμιαίων ἀλλαγῶν πού σημειώθηκαν στοῦ κοινωνικοῦ σῶμα κατὰ τὸν αἰῶνα πού ἄρχισε μέ τὸ τέταρτο σταυροφορικὸ κίνημα. Τό πρῶτο ἀπὸ αὐτά τά προβλήματα ἀφορᾷ τὴ συμπεριφορὰ τῶν Ἑλλήνων πού βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν Δυτικῶν, καί ἰδιαίτερα τὴ στάση τῶν ἀρχόντων ἀπέναντι στοὺς ξένους παράγοντες. Τό δεύτερο ἔχει σχέση μέ τά πληθυσμικά δεδομένα τῆς λατινικῆς παρουσίας στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Τό τρίτο, τέλος, κεντρικὸ πρόβλημα ἀναφέρεται στοῦ θρησκευτικοῦ σύννορο πού χώριζε τοὺς κατακτημένους πληθυσμούς ἀπὸ τοὺς κατακτητές. Ἡ διερεύνηση τῶν ζητημάτων αὐτῶν μπορεῖ, πιστεύω, νά ὀδηγήσει σέ στέρεες

3. Ὁ.π., σ. 75-80.

4. Ὁ.π., σ. 80-81.

5. Ὁ.π., σ. 81-83.

6. Ὁ.π., ἔγγραφα ἀριθ. 203 III, 215 III, 153 I.

7. Ὁ.π., ἔγγραφα ἀριθ. 233 IV, 203 II, 233 I, 206 II, 222 III.

8. Ὁ.π., ἔγγραφα ἀριθ. 201 II, 208 IV, 229 I, 215 III.

9. Ὁ.π., ἔγγραφα ἀριθ. 215 II, 218, 220 I-II, 230 I-III.

10. Μ. Χατζηδάκης, Ἡ μνημειακὴ ζωγραφικὴ στὴν Ἑλλάδα. Ποσοτικὲς προσεγγίσεις, *ΠΑΑ* 56 (1981), σ. 380-390.

11. Χατζηδάκης, ὁ.π., σ. 388-389.

έρμηνευτικές κλειδές που έπιτρέπουν νά συλλάβομε τούς μετασχηματισμούς καί τίς ἀνακατατάξεις που ἐπῆλθαν, ἄλλοτε μέ βραδεῖς καί ἄλλοτε μέ ταχύτερους ρυθμούς, στό κοινωνικό σύστημα· ἐπιτρέπουν συγχρόνως νά ἀντιληφθοῦμε μέ μεγαλύτερη σαφήνεια τήν καλλιτεχνική φυσιογνωμία κάθε περιοχῆς.

Ἑλληνικές καί δυτικές πηγές συμφωνοῦν ὅτι οἱ βυζαντινές ἐπαρχίες ὑποδέχθηκαν τούς Λατίνους κατακτητές χωρίς νά προβάλουν ἀντίσταση. Οἱ πόλεις, διαβάζομε στά σύγχρονα κείμενα, ἔπεφταν ἡ μία μετά τήν ἄλλη στά χέρια τῶν Φράγκων, μέ τήν ἴδια εὐκολία μέ τήν ὁποία ξαπλώνεται ἡ φωτιά. Ὁ λαός τῆς Θεσσαλονίκης «περιχαρῶς» καί «μετ' εὐσήμων βοῶν» παρέδωσε τήν πόλη στόν Λατίνο αὐτοκράτορα. Στή Βοιωτία ὁ Βοιφάτιος Μομφερρατικός ἔγινε δεκτός, λέει ἡ πηγὴ μας, σάν νά ἦταν κάποιος που ἐπέστρεφε ὕστερα ἀπό χρόνια στήν πατρίδα του, ἐνῶ στόν Ἀλμυρό καί στή Θήβα οἱ κάτοικοι χαιρέτισαν τούς Φράγκους μέ τόσες ζητωκραυγές, τύμπανα, σάλπιγγες καί ταμπούρα, ὥστε ὅλη ἡ γῆ ἔτρεμε¹². Ἡ ἀπουσία ἐνοπλῆς ἀντίστασης ἀποδίδεται συνήθως στήν εὐθραυστη κοινωνική καί οἰκονομική κατάσταση που ἐπικρατοῦσε στήν αὐτοκρατορία στίς παραμονές τῆς τέταρτης σταυροφορίας. Ἡ ἀποδυνάμωση τοῦ κρατικοῦ ἐλέγχου στή διάρκεια τῆς ἀρχῆς τῶν Ἀγγέλων εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἀπόσπαση πολλῶν περιοχῶν ἀπό τήν κεντρική ἐξουσία καί τή δημιουργία «κακοδαμόνων τυραννίδων», σύμφωνα μέ τήν ἔκφραση τοῦ Νικήτα Χωνιάτη. Οἱ κάτοικοι τῶν ἐπαρχιῶν, ταλαιπωρημένοι ἀπό τή βαριά φορολογία καί παραδομένοι στίς καταχρήσεις τῶν κρατικῶν λειτουργῶν, ἀντιμετώπισαν μέ ἀδιαφορία τήν κατάκτηση τῆς βυζαντινῆς πρωτεύουσας καί, ἀκόμα, μέ ἀνακούφιση τήν κατάργηση τοῦ κράτους που σήμαινε γι' αὐτούς ἀπαλλαγὴ ἀπό τούς ἀλλεπάλληλους φόρους, στούς ὁποίους δέν ἦταν πιά σέ θέση νά ἀνταποκριθοῦν¹³. Ὅσο γιά τούς τοπικούς ἄρχοντες, ἡ συμπεριφορὰ τους δέν ἦταν ἀσφαλῶς ἐνιαία καί πάντως δέν ἦταν ὅλοι ἐτοιμοί νά συνεργαστοῦν μέ τόν κατακτητή, «τῆς πατρίδος προα-

γωγοί γινόμενοι», ὅπως πικρόχολα τούς κατηγορεῖ ὁ Χωνιάτης¹⁴. Ἡ στάση τους, σέ ἄμεση σχέση μέ τήν ποιικιλία τῶν συνθηκῶν καί παραδόσεων που εἶχαν διαμορφωθεῖ σέ κάθε περιοχή, ἐκφράζεται μέ τρεῖς τύπους: τή φυγῇ, τήν ἀντίσταση, τήν ἀποδοχή καί συνεργασία.

Τή φυγῇ ὡς λύση ἀπέναντι στήν ἐπικράτηση τῶν ξένων πρέπει νά ἐπέλεξαν ἢ νά ἀναγκάστηκαν νά ἐπιλέξουν ὄχι λίγοι ἄρχοντες, ὅπως τουλάχιστον μᾶς ἀφήνουν νά συμπεράνομε οἱ λιγοστές καί ἀποσπασματικές στό σύνολό τους πηγές. Ὁ Θεόδωρος Μακρεμβολίτης, λ.χ., ἔφυγε τό 1204 ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη καί πῆγε στήν Κέρκυρα, ὅπου ὑποβιβάστηκε κοινωνικά σέ πάροικο¹⁵. Ὁ Μιχαήλ Χαλκούτζης ἐγκατέλειψε τήν Εὐβοία καί κατέφυγε στή Νίκαια, προτιμώντας τή φυγῇ ἀπό τήν παραμονή «ἐν πατρίδι τυραννουμένη καί ὑπό χεῖρα κεῖσθαι λατινικήν»¹⁶. Εὐαριθμοί, τέλος, ἄρχοντες μαρτυροῦνται νά ἐγκαταλείπουν τήν ἰδιαίτερη πατρίδα τους, ἀφοῦ προηγουμένως προσπάθησαν νά προβάλουν ἀντίσταση ἐναντίον τῶν ξένων. Εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Ἰωάννη Χαμάρετου, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ πρῶτα ἀγωνίστηκε στή Λακωνία ἐναντίον τῶν Φράγκων, κατέφυγε τό 1222 στήν Ἠπειρο¹⁷. Καί εἶναι ἐπίσης ἡ περίπτωση τῶν εἴκοσι Κρητικῶν ἀρχόντων που, μετά ἀπό ἀγῶνα ἐναντίον τῶν Βενετῶν, ζήτησαν τό 1213 νά ἀκολουθήσουν τόν Μάρκο Σανούδο στή Νάξο καί νά ἐγκατασταθοῦν στήν πρωτεύουσα τοῦ δουκάτου τοῦ Ἀρχιεπελάγους¹⁸.

Ἕνας ἄλλος τύπος συμπεριφορᾶς τῆς τοπικῆς ἀριστοκρατίας εἶναι ἡ ἀντίσταση. Ἀρχοντες ἀντιστασιακοῦς ἐντοπίζομε στήν Πελοπόννησο καί βεβαίως στήν Κρήτη. Ἀπό τούς ἐπώνυμους Πελοποννήσιους ἄρχοντες ἀναφέρονται μεταξύ ἄλλων ὁ Λέων Σγουρός, ὁ Λέων καί ὁ Ἰωάννης Χαμάρετος, καθώς καί οἱ τρεῖς ἄρχοντες τῆς Μονεμβασίας, Μαμωνάς, Δαμνογιάννης καί Σοφιανός. Ὁ Σγουρός καί ὁ Χαμάρετος ἦταν ἀνεξάρτητοι ἀπό τήν κεντρική διοίκηση ἄρχοντες καί ἐπομένως ἦταν οἱ μόνοι που διέθεταν δικές τους στρατιωτικές δυ-

12. Χρύσα Α. Μαλτέζου, *Λατινοκρατούμενη Ἑλλάδα. Βενετικές καί γενοσηνικές κτήσεις, ΙΕΕ Θ'*, Ἀθήνα 1979, σ. 248. Π. Γουναρίδης, *Οἱ πολιτικές προϋποθέσεις γιά τήν ἀντίσταση στούς Λατίνους τό 1204, Σύμμεικτα 5* (1983), σ. 143.

13. Hélène Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'empire byzantin*, Presses Universitaires de France 1975, σ. 90 κ.ἑ. Μαλτέζου, ὁ.π., σ. 248. Γουναρίδης, ὁ.π., σ. 143-145.

14. Μαλτέζου, ὁ.π., σ. 248.

15. D. Jacoby, *From Byzantium to Latin Romania: Continuity and Change, Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, ἐπιμ. Β. Arbel κ.ἄ. Μεγάλη Βρετανία 1989, σ. 6.

16. Μαλτέζου, ὁ.π., σ. 264. Γουναρίδης, ὁ.π. σ. 156.

17. Μ.Σ. Κορδῶσης, *Ἡ κατάκτηση τῆς Νότιας Ἑλλάδας ἀπό τούς Φράγκους. Ἱστορικά καί τοπογραφικά προβλήματα*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 132-133.

18. Jacoby, ὁ.π., σ. 6.

νάμεις, ικανές νά αντιμετωπίσουν τούς Φράγκους. Ἀντίθετα, στήν ἀνατολική Στερεά δέν ὑπῆρχαν, τή στιγμή τῆς φραγκικῆς κατάκτησης, ἀνεξάρτητοι ἄρχοντες καί οἱ μικροί ἀνώνυμοι ἄρχοντες δέν προέβαλαν ἀντίσταση¹⁹. Στήν Κρήτη, πάλι, τό ἀρχοντολόι μέ τή μεγάλη κοινωνική καί οἰκονομική του αἴγλη εἶχε διακηρύξει ἀνοικτά τήν ἀντίθεσή του πρὸς τήν ξένη κυριαρχία, ἀντιδρώντας μέ μιά σειρά ἐπαναστατικῶν κινημάτων πού βασάνισαν ἐπὶ αἰῶνες τή Βενετία. Ὡστόσο, παρά τήν ἐπαναστατική δραστηριότητα πού ἀνέπτυξαν, οἱ Κρητικοί ἄρχοντες δέν ἐμφανίστηκαν συνασπισμένοι καί δέν ἐπιδίωξαν νά ἀντιτάξουν κοινό ἐναντίον τῶν Βενετῶν μέτωπο. Οἱ ἀριστοκρατικές οἰκογένειες ἐπαναστατοῦσαν καθεμία χωριστά καί κάθε φορά πού κινδύνευε τό καθεστῶς τῶν κτημάτων τους²⁰.

Σέ ἀντίθεση μέ ὀρισμένους, ἀνεξάρτητους ἀπὸ τό κέντρο, ἄρχοντες τῆς Πελοποννήσου, πού ἀντέταξαν ἀντίσταση στοὺς κατακτητές, οἱ ὑπόλοιποι συμβίβαστηκαν μέ τούς Φράγκους – «ἐποίκασιν συμβίβασιν» μᾶς λέει τό Χρονικό τοῦ Μορέως – καί ἐντάχθηκαν ὅλοι μαζί στό φεουδαρχικό σύστημα τῶν ξένων²¹. Σέ συμβιβασμό, μετὰ ἀπὸ ἐντονη ἐπαναστατική κινητικότητα, κατέληγαν ἐπίσης, μεμονωμένα ὅμως καί ποτέ ὅλοι μαζί, οἱ Κρητικοί ἄρχοντες, διατηρώντας ἔτσι τίς περιουσίες καί τά κτήματά τους. Στήν Ἀθήνα, ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά, ὅταν πέρασε ἡ σύγχυση πού εἶχε προκαλέσει ὁ ἐρχομός τῶν Φράγκων, λαϊκοί καί κληρικοί ἀναγκάστηκαν νά συμβιβαστοῦν μέ τή νέα κατάσταση. Ὁ ἡγούμενος τῆς Καισαριανῆς ὑπηρέτησε «παντοίως... τοὺς παρόντας δεσπότες» καί ἀπὸ τούς ἄρχοντες ὁ Δημήτριος Μακρεμβολίτης εἶχε ἐπιστρέψει στήν πόλη, ἀπὸ ὅπου ἔστειλε μάλιστα τρόφιμα στόν ἐξόριστο Μιχαήλ Χωνιάτη²².

Ἀπὸ τήν ὥς τώρα ἐξέταση τῆς στάσης τῶν ἀρχόντων ἀπέναντι στοὺς Λατίνους γίνεται σαφές ὅτι ἡ ἀναστάτωση πού σημειώθηκε μέ τή λατινική κατάκτηση στοὺς κόλπους τῆς τοπικῆς ἀριστοκρατίας ἔφερε στήν ἐπιφάνεια τίς διαχωριστικές τάσεις, οἱ ὁποῖες ἀδρανοποιοῦσαν στίς περισσότερες περιπτώσεις τίς ἀρχοντικές οἰκογένειες, μέ ἀποτέλεσμα οἱ λαϊκές τάξεις νά στερηθοῦν σέ μιά κρίσιμη στιγμή τῶν ἡγετῶν ἐκείνων πού θά

ἦταν σέ θέση νά ὀργανώσουν τόν πληθυσμό ἐναντίον τῶν κατακτητῶν. Μποροῦμε ἔτσι νά καταλάβουμε γιατί στόν 13ο αἰῶνα οἱ ἄρχοντες δέν ἀσχολήθηκαν μέ τήν ἀνέγερση ἢ τῆ ζωγραφικῆ διακόσμηση μνημείων. Αὐτό πού πρωτίστως τοὺς ἐνδιέφερε δέν ἦταν νά ἐκδηλώσουν ἢ νά προβάλουν μέ τή χορηγία ἢ τήν ἀφιέρωση μνημείων τό κοινωνικό τους γόητρο, ἀλλά νά διατηρήσουν σέ μιά μεταλλασσόμενη ἐποχὴ τίς κτηματικές τους περιουσίες. Οἱ περισσότεροι ἄλλωστε ἄρχοντες ζητοῦσαν ἀπὸ τούς Λατίνους ἀναγνώριση τῶν γαιῶν τους, γιὰ νά ἀποδείξουν ὅτι τοὺς ἀνῆκαν, ὅταν θά ἐπανερχοῦνταν στήν ἀρχὴ οἱ Βυζαντινοί. Ἦταν λοιπὸν χρόνος ἀναμονῆς καί ἀναδίπλωσης καί ὄχι χρόνος δράσης καί προβολῆς. Μόνο στίς ἀρχές τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα θά συναντήσουμε καί πάλι ἄρχοντες ἀνάμεσα στοὺς χορηγούς ἐκκλησιῶν. Εἶναι ἡ περίπτωση ἐπτὰ μικρῶν ναῶν στήν Κύμη, πού κτίστηκαν καί διακοσμήθηκαν μεταξύ τῶν ἐτῶν 1303 καί 1311 μέ τή χορηγία, σύμφωνα μέ τά πορίσματα νεότερης ἐρευνας, τοπικῶν ἀρχόντων καί ὄχι, ὅπως παλαιότερα εἶχε ὑποστηριχθεῖ, πλούσιων ἐλεύθερων χωρικῶν²³.

Ἐνῶ οἱ ἄρχοντες πασχίζουν νά διατηρήσουν τά παλαιὰ τους προνόμια, μιά νέα τάξη ἀποδεσμεύεται ἀπὸ τό κοινωνικό σύνολο, καθὼς οἱ κάτοικοι τῶν ἀστικῶν κέντρων ἐκμεταλλεύονται μέ τόλμη καί εὐφυΐα τίς περιστάσεις πού εἶχε δημιουργήσει ἡ λατινική κυριαρχία καί ἐντάσσονται στό οἰκονομικό καί ἐμπορικό σύστημα τῶν ξένων. Ἡ θέση αὐτῶν τῶν νεόπλουτων Ἑλλήνων, ἐμπόρων κυρίως καί ἐπαγγελματιῶν, δέν διέφερε στήν πραγματικότητα ἀπὸ αὐτὴ τῶν Φράγκων καί τῶν Βενετῶν πού εἶχαν κατακλύσει τόν ἐλληνικὸ χῶρο. Παρατηρεῖται ἀκόμη καί τοῦτο: σέ ὀρισμένα νησιά τοῦ Αἰγαίου εἰσχώρησαν στίς τάξεις τῶν φεουδαρχῶν Ἕλληνες κατώτερης κοινωνικῆς θέσης ἐναντι συμβολικοῦ ἐπικυριαρχικοῦ τέλους. Μέ τή συμμετοχὴ τοῦ ντόπιου πληθυσμοῦ στίς οἰκονομικὲς δομὲς τῶν Δυτικῶν, ἀναπτύχθηκε ἔτσι στήν Κρήτη, στήν Εὐβοία, στή Μεθώνη καί τήν Κορώνη μιά νέα κοινωνικὴ ὁμάδα, ἡ ὁποία κατέληξε στοὺς χρόνους πού ἀκολούθησαν στή σύσταση μᾶς ἀκμαίας ἀστικῆς κοινωνίας²⁴. Οἱ ἐκπρόσωποι τῆς

19. Κορδῶσης, ὁ.π., σ. 165 κ.έ.

20. Χρύσα Α. Μάλτεζου, Ἡ Κρήτη στὴ διάρκεια τῆς περιόδου τῆς βενετοκρατίας (1211-1669), *Κρήτη, Ἱστορία καί πολιτισμός*, 2, Κρήτη 1988, σ. 129-130.

21. Κορδῶσης, ὁ.π., σ. 165-166.

22. Φ. Γκρεγοροῦβιους, *Μεσαιωνικὴ ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν* (μτφρ. Α. Τσάρας), 2, Ἀθήνα 1991, σ. 98· πρβλ. Μάλτεζου, ὁ.π. (ὑποσημ.

12), σ. 255.

23. J. Koder, *Negroponte. Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euböia während der Zeit der Venezianerherrschaft*, Βιέννη (Österreichische Akademie der Wissenschaften) 1973, σ. 51, 159-154, 172. Jacoby, ὁ.π., σ. 35, σημ. 14.

24. Βλ. ἐνδεικτικὰ γιὰ τήν ἀστικὴ τάξη στήν Κρήτη, Μάλτεζου, ὁ.π. (ὑποσημ. 20), σ. 142-147. Πιά τήν κοινωνικὴ διαστρωμάτωση

άστικης αὐτῆς τάξης κατέχουν ἀξιόλογη θέση στήν κοινωνία, διαθέτουν ἀναγκαῖα οἰκονομικά ἀποθέματα καί εἶναι ἐκεῖνοι πού φροντίζουν νά κτίζουν ἢ νά διακοσμῶν ἐκκλησίες μέ φθηνότερα πιά ὑλικά, μέ πέτρες ντόπιες, ἀλλά μέ ὑψηλοῦ πάντα βαθμοῦ καλλιτεχνική καλαισθησία.

Καί ἔρχομαι στό δεύτερο ζήτημα πού θά μέ ἀπασχολήσει ἐδῶ, στό ζήτημα τῆς δημογραφικῆς δομῆς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, συγκεκριμένα τῶν πληθυσμικῶν δεδομένων, τά ὁποῖα ἀφοροῦν τοῦς Λατίνους ἀποίκους στήν Ἑλλάδα τόν 13ο αἰώνα. Οἱ διαθέσιμες πηγές, μολονότι ἄνισες καί σποραδικές, ἀναφέρονται ὅλες στό ὀλιγόριθμο (στήν *paritatem*, *paucitatem*) τῶν ξένων πού εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στίς ἑλληνικές περιοχές. Ὅρισμένες ἀριθμητικές μαρτυρίες εἶναι ἄξιες μνείας. Στή φραγκοκρατούμενη π.χ. Πελοπόννησο, στή διετία 1204-1205, ὑπολογίζεται ὅτι οἱ Λατίνοι ἔφταναν μόλις τά 700 ἕως 1.000 ἄτομα²⁵. Εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, τό 1225, πάλι στόν Μοριά μνημονεύονται 450 ἱππεῖς κατανεμημένοι σέ 170 φέουδα²⁶. Στή βενετοκρατούμενη Κρήτη, στό διάστημα ἀπό τό 1211 ἕως τό 1252 οἱ Βενετοί ἔστειλαν 250 περίπου ἀποίκους (120 τό 1211, 67 τό 1222, 9 μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1222 καί 1251, καί 52 τό 1252)²⁷. Οἱ χαμηλοί ἀριθμοί παραμένουν οἱ ἴδιοι καί στόν ἐπόμενο αἰώνα. Ὑπολογίζεται ὅτι στήν Ἀθήνα οἱ Καταλανοί ἔφταναν τοῦς 3.000, ἐνῶ γενικά οἱ Λατίνοι στήν κεντρική Ἑλλάδα τίς 5.000-6.000²⁸. Στή Μεθώνη, ἐξάλλου, καί τήν Κορώνη εἶχαν σταλεῖ τό 1301 ἀπό τή Βενετία ὡς ἀποικοὶ 24 ὅλοι κι ὅλοι Βενετοί μέ τίς οἰκογένειές τους²⁹.

Οἱ ξένοι ἀποικοὶ στίς φραγκικές καί βενετικές κτήσεις τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ἔφτασαν οἱ περισσότεροι χωρίς οἰκογένειες (οἱ πληροφορίες γιά τίς λατινικῆς καταγωγῆς γυναῖκες στά πρῶτα χρόνια τῆς λατινοκρατίας ἀπουσιάζουν) καί ἐγκαταστάθηκαν κυρίως στίς πόλεις καί εἰδικότερα στά λιμάνια. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι οἱ

Βενετοὶ φεουδάρχες τῆς Κρήτης ἦταν ὑποχρεωμένοι μέ ποινὴ καταβολῆς προστίμου στοὺς παραβάτες νά κατοικοῦν στίς πόλεις, στίς περιοχές τῶν ὁποίων ἀνήκαν τά φέουδά τους, καί ὄχι στήν ὑπαιθρο ὅπου βρισκόταν ἡ γῆ τους³⁰. Ἐνδιαφέρουσα ἀπό τήν ἀποψη τῆς ἀνασφάλειας πού πρέπει νά ἐνιωθῶν οἱ μειονότητες τῶν ξένων μπροστά στήν ἀριθμητική ὑπεροχή τῶν Ἑλλήνων εἶναι ἡ ἀρχαϊκή μαρτυρία, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό 1311 τρεῖς φεουδάρχες παραχώρησαν σέ ἕναν Βενετό μέρος βουνοῦ στή Μεσαρά, γιά νά κτίσει πύργο καί νά δημιουργήσει βουργο, μέ σκοπό, ὅπως σημειώνεται στό σχετικό παραχωρητήριο ἔγγραφο, τήν ἀσφάλεια τῆς περιοχῆς³¹. Μαζί μέ τά νέα κοινωνικά σχήματα, οἱ ξένοι μετέφεραν στήν Ἑλλάδα καί τό κάστρο, πού ἀποτελοῦσε τό σύμβολο τῆς φεουδαρχίας καί τόν πυρήνα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τῶν κατακτητῶν. Τά περισσότερα κάστρα τῆς φραγκοκρατούμενης Πελοποννήσου χρονολογῶνται στά πρῶτα χρόνια τῆς φραγκικῆς κυριαρχίας. Τά πῶς πολλά ἀπό αὐτά κατασκευάστηκαν πάνω σέ παλαιότερα ἀμυντικά κτίσματα, ἀρχαῖα ἢ βυζαντινά, καί λίγα ἦταν ἐκεῖνα πού κτίστηκαν ἀπό τήν ἀρχή σέ θέσεις, τίς ὁποῖες ἔκριναν οἱ Φράγκοι σημαντικές. Γενικά ἀνήκουν στόν τύπο τοῦ ὀρεινοῦ κάστρου πού ἰσχυροποιεῖ ἀπλῶς τή φυσική ἀμυντική θέση τοῦ λόφου ἢ τοῦ βουνοῦ. Ἡ ἀβεβαιότητα ὠθοῦσε τοὺς κατακτητές νά ἀναζητοῦν προστασία σέ αὐτά τά κάστρα, πού ἔκτιζαν ἐσπευσμένα, χωρίς καλλιτεχνικές ἢ ἄλλες ἀπαιτήσεις, χρησιμοποιώντας ὑλικό πού ἔβρισκαν ἐπιτόπου ἢ σέ γειτονικές περιοχές, ὅπου ὑπῆρχαν ἐρειπωμένα παλαιότερων ἐποχῶν οἰκοδομήματα. Ἀρκεῖ νά ἀναφερθεῖ τό παράδειγμα τῶν φραγκικῶν ὀχυρώσεων τῆς Παροιικῆς στήν Πάρο πού κτίστηκαν μέ ὑλικό παρμένο ἀπό τόν παρακείμενο ἀρχαῖο ναό τῆς Ἥρας³². Κλεισμένοι μέσα σέ αὐτά τά ὀχυρά πού τοὺς προστάτευαν ἀπό παντοίους κινδύνους, οἱ Φράγκοι προσπάθησαν

στά νησιά βλ. πρόχειρα Chryssa A. Maltezos, *Les Grecs de la mer Égée pendant la période de la latinocratie, Oriente y Occidente en la edad media. Influjo bizantino en la cultura occidental*, Vittoria 1993, σ. 144.

25. P. Lock, *The Franks in the Aegean 1204-1500*, Λονδίνο-Νέα Ὑόρκη 1995 (στό ἐξῆς: Lock, *The Franks*), σ. 292.

26. D. Jacoby, *Les états latins en Roumanie: Phénomènes sociaux et économiques (1204-1350 environ)*, *XVe Congrès International d'études byzantines. Rapports et co-rapports, I: Histoire*, Ἀθήνα 1976, σ. 20.

27. "Ο.π., σ. 22. Χρύσα Μαλτέζου, *Concessio Crete*. Παρατηρήσεις στά ἔγγραφα διανομῆς φεούδων στοὺς πρῶτους Βενετοὺς

ἀποίκους τῆς Κρήτης, *Λοιβή. Εἰς μνήμην Ἀνδρέα Γ. Καλοκαιρινοῦ*, Ἡράκλειο 1994, σ. 109 κ.ἑ.

28. Lock, *The Franks*, σ. 292.

29. Jacoby, ὁ.π. (ὑπόσημ. 26), σ. 22.

30. Χ. Γάσπαρης, *Η γη καὶ οἱ ἀγρότες στὴ μεσαιωνικὴ Κρήτη. 13ος-14ος αἰ.*, Ἀθήνα 1997, σ. 57.

31. "Ο.π., σ. 167.

32. Helen Saradi, *The Use of Ancient Spolia in Byzantine Monuments: The Archaeological and Literary Evidence*, *International Journal of the Classical Tradition* 3, 4 (1997), σ. 406.

νά συνεχίσουν τόν δυτικό τρόπο ζωής σέ ένα χώρο ξένο πρὸς τή φεουδαρχική ἀντίληψη καί νοοτροπία³³.

Κάτω ἀπὸ τίς ἰδιάζουσες αὐτές συνθήκες ἦταν φυσικό οἱ δύο κόσμοι νά μὴ δέχονται ἀκόμη πολιτισμικές ἀλληλοδιδασκαλίες. Στὰ χωριά, ὅπου τὸ λατινικὸ στοιχεῖο εἴτε ἀπουσίαζε εἴτε ἦταν ὀλιγάριθμο, οἱ Ἕλληνες ἐξακολουθοῦσαν νά κτίζουν τοὺς ναοὺς τους, ἀνεπηρέαστοι ἀπὸ ξένες ἐπιδράσεις καί πιστοὶ στὰ βυζαντινά πρότυπα. Ἄς τονιστεῖ ὅτι στὴν Κρήτη, ὅπως δείχνουν οἱ γνωστὲς κτιριοτικές σέ ναοὺς ἐπιγραφές πού μνημονεύουν τοὺς βυζαντινοὺς αὐτοκράτορες, ὄχι μόνον ἄτομα ἀλλὰ καί ὁλόκληρα χωριά παρέπεμπαν στὸν αὐτοκρατορικό θρόνο, ἀναγνωρίζοντάς τον θεωρητικά, παρὰ τὴ βενετική κατοχή, ὡς τὴν ἀνώτατη νόμιμη ἀρχή³⁴. Ἀπὸ τὴ δική τους μεριά, οἱ Λατίνοι φεουδάρχες, στὴν πρῶμη τουλάχιστον λατινοκρατία, ἔμεναν καί αὐτοὶ προσηλωμένοι στὶς δικές τους καλλιτεχνικές παραδόσεις. Ὁ Νικόλαος Β' τοῦ Σαιντομέρ, αὐθέντης τῆς Θήβας, εἶχε κτίσει στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνα ἓνα περίφημο κάστρο πάνω στὴν Καδμεΐα καί τὸ εἶχε διακοσμήσει μὲ τοιχογραφίες πού ἀπεικονίζαν τὴν κατάκτηση τῶν Ἁγίων Τόπων ἀπὸ τοὺς Φράγκους³⁵. Μὲ τοιχογραφίες, οἱ ὁποῖες παρίσταναν τὴν πολιορκία τῆς Τροίας, ἦταν ἐπίσης διακοσμημένο τὸ ἀρχιεπισκοπικὸ μέγαρο στὴν Πάτρα, πού πρὶν γίνει ἔδρα τοῦ Λατίνου ἀρχιεπισκόπου χρησίμευε πιθανότατα ὡς παλάτι τοῦ τοπικοῦ βαρῶνου³⁶.

Ἄφησα νά σχολιάσω τελευταῖο, ὡς πῶς σημαντικὸ, τὸ ζήτημα τοῦ πνευματικοῦ δεσμοῦ πού συνέιχε τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ τῶν λατινοκρατούμενων ἐδαφῶν, αὐτὸ δηλαδή τῆς θρησκευτικῆς πίστεως. Συνηθίζομε νά ὑπερτονίζομε τὴ θέση ὅτι ἡ πίστη ὑπῆρξε τὸ σύνολο πού κρατοῦσε χωρισμένους τοὺς κατακτητὲς ἀπὸ τοὺς κατακτημένους. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ Ὁρθόδοξία ἦταν ἰσχυρὸ μέσο διαφοροποίησης τῶν ντόπιων ἀπὸ τοὺς ξένους, ὅμως δέν ὑπάρχει, ἐπίσης, ἀμφιβολία ὅτι σέ ὀρισμένες περιοχές, ἰδιαίτερα σέ ὅσες ἦταν ἀπομακρυσμένες ἀπὸ τὰ πολυσύχναστα ἀστικά κέντρα, ὁ βυζαντινὸς ἱστός πού συγκρατοῦσε τίς δομές τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας διατηρήθηκε ἀνέπαφος, μὲ ἀποτελέ-

σμα νά παρατηρεῖται ἀμοιβαία ἀνάμεσα στοὺς ὀρθόδοξους καί τοὺς καθολικοὺς ἀνοχή. Σέ κάθε ἑλληνικὸ τόπο ἐπικράτησε ὡστόσο, μετὰ τὸν διαμελισμὸ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, μιὰ χωριστὴ ἱστορικὴ ἀτμόσφαιρα πού ὑπῆρξε ἀποφασιστικὴ στὴ διαμόρφωση τῆς στάσης τοῦ ὀρθόδοξου Ἑλλήνα καί ἀντίστοιχα τοῦ καθολικοῦ Φράγκου ἢ Βενετοῦ. Ἐτσι, σέ περιοχές, οἱ ὁποῖες γνώρισαν περιόδους ἐχθροπραξιῶν, πού ὄξυναν τὰ πάθη, συναντοῦμε ὀρθόδοξους νά ἀποκαλοῦν «σκύλους» καί «γουρούνια» τοὺς καθολικοὺς, νά πλένουν τίς τράπεζες πού εἶχαν χρησιμοποιήσει οἱ Λατίνοι ἱερεῖς καί νά ξαναβαπτίζουν τὰ παιδιά τους³⁷. Σέ ἄλλες πάλι περιοχές, ὅπου δέν παρατηρήθηκαν βίαιες συγκρούσεις ἑλληνικοῦ καί δυτικοῦ στοιχείου καί ὅπου οἱ καθολικοὶ δέν ἄσκησαν πιέσεις στοὺς Ἕλληνες νά ἀναγνωρίσουν τὴν καθολικὴ Ἐκκλησία, οἱ ὀρθόδοξοι εἶχαν ἐξασφαλίσει ἀπὸ τοὺς καθολικοὺς θρησκευτικὴ ἐλευθερία καί σεβασμὸ στὶς παραδόσεις τους. Δέν πρέπει, συνεπῶς, βλέποντας τὰ πράγματα μέσα ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα, νά μᾶς ξενίζει ἡ μαρτυρία ὅτι Βενετοὶ φεουδάρχες στὴν Κρήτη ἦταν κτίτορες ὀρθόδοξων ναῶν στὰ χωριά πού ἀνήκαν στὴ δικαιοδοσία τους, κτίζοντάς τους συχνά μαζί μὲ τοὺς ἰδίους τοὺς χωρικοὺς.

Ἡ συνήθης πρακτικὴ πού ἀκολουθοῦσαν οἱ Λατίνοι στὴν Ἀνατολή ἦταν νά οἰκειοποιοῦνται τοὺς ὀρθόδοξους ναοὺς καί ὄχι νά κτίζουν καινούργιους, προτιμώντας σέ πολλές περιπτώσεις νά ἀλλάζουν τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου, στὴ μνήμη τοῦ ὁποῖου ἐτιμᾶτο ἡ ἐκκλησία. Στὴν Εὐβοία ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς μετατράπηκε σέ ναὸ τοῦ Ἁγίου Μάρκου, ἐνῶ στὴ Θήβα ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς ἀλλάξε σέ ναὸ τῆς Ἁγίας Λουκίας³⁸. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὰ καθολικά τάγματα τῶν Φραγκισκανῶν, τῶν Κιστερκίων, τῶν Δομηνικανῶν, τῶν Μινοριτῶν εἶχαν ἐξαπολύσει ἓνα κύμα μοναχῶν στὴ Ρωμανία, οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ τοὺς ὁποῖους εἶχαν ἐγκατασταθεῖ σέ ὀρθόδοξα μοναστήρια, ἀρχίζοντας ἀμέσως τὴν προπαγανδιστικὴ τους δράση. Ἡ μονὴ τοῦ Δαφνίου παραχωρήθηκε στοὺς Κιστερκίους μοναχοὺς τοῦ ἀββαείου τοῦ Bellevaux τῆς Βουργουνδίας· στοὺς Κιστερκίους παραχωρήθηκε ἐπίσης καί ἡ μονὴ τοῦ Χορτιάτη στὴ Θεσσαλονίκη,

33. Μαλτέζου, ὁ.π. (ὑπόσημ. 20), σ. 250-251.

34. K. Kalokyris, *The Byzantine Wall Paintings of Crete* (μτφρ. ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση τοῦ 1957), Νέα Ὑόρκη 1973, σ. 180.

35. «Ἐποικεν γάρ κ' ἔχτισεν το κ' ἐκαταϊστόρησέν το / τὸ πῶς ἐκουγκεστήσασιν οἱ Φράγκοι τὴν Συρίαν»: *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, ἔκδ. Π. Καλονάρος [Ἀθήνα] 1940, στ. 8080-8085, πρβλ.

Lock, *The Franks*, σ. 220.

36. Aneta Ilieva, *Frankish Morea (1205-1262). Socio-Cultural Interaction between the Franks and the Local Population*, Ἀθήνα 1991, σ. 215, Lock, *The Franks*, σ. 220.

37. Lock, *The Franks*, ὁ.π.

38. Ὁ.π., σ. 218.

ἐνῶ ἡ μονή τοῦ Ὁσίου Λουκά καί ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στή Θεσσαλονίκη περιῆλθαν στους μοναχούς τοῦ Παναγίου Τάφου τῆς Ἱερουσαλήμ³⁹.

Στό κλασικό ἔργο του, *Ἡ σύνοδος τῆς Φλωρεντίας*, ὁ J. Gill, ἐξετάζοντας τά αἷτια τῆς ἀποτυχίας τῆς ἔνωσης τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, ὑποστηρίζει ὅτι οἱ καθολικοὶ μοναχοὶ πού εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὸν ἑλληνικό χώρο δέν μπόρεσαν νά βοηθήσουν πρὸς τὴν ἐνωτικὴ κατεύθυνση, γιατί δέν ἦταν πολλοί. Πράγματι, ὁ ἀριθμὸς τῶν μοναχῶν πού τά καθολικά τάγματα εἶχαν στείλει στήν Ἑλλάδα ἦταν περιορισμένος, ὅμως ἡ ἀποτυχία τους νά ἀσκήσουν ἐπιρροή στους ντόπιους δέν ὀφείλεται ἀσφαλῶς μόνο στήν ἀριθμητικὴ τους ἀδυναμία. Προσκολλημένοι στίς δυτικὲς συνήθειες καὶ πρακτικὲς, οἱ Λατίνοι μοναχοὶ ἐπιδίδονταν ἀποκλειστικά στήν οὐτοπικὴ προσηλυτιστικὴ τους ἀποστολή, ἀγνοώντας τά σύνθετα προβλήματα πού εἶχε δημιουργήσει ἡ λατινικὴ ἐξάπλωση στή Ρωμανία καὶ ἀδιαφορώντας γιὰ τὸ κοινωνικό τοπίο τῆς νέας γῆς, στήν ὁποία εἶχαν ἐγκατασταθεῖ. Τά μοναστηριακά οἰκοδομήματα πού κτίστηκαν βασισμένα σέ ἀμυγῇ δυτικὰ πρότυπα ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τῶν καθολικῶν ταγμάτων, ὅπως, γιὰ νά ἀναφέρω ἓνα μόνο παράδειγμα, ἡ μεγαλοπρεπὴς γοθικοῦ ρυθμοῦ μονὴ τῆς Στυμφαλίας, ἀποτελοῦν εὐγλωττα τεκμήρια τοῦ προσανατολισμοῦ πού εἶχαν οἱ μοναχοὶ πρὸς τὴ μὴτέρα ἐκκλησία τοῦ τάγματός τους⁴⁰. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, οἱ μικροὶ ὀρθόδοξοι ναοὶ πού κτίζονται τὴν ἴδια ἐποχὴ συνεχίζουν μὲ ἐπιμονὴ τὴν τοπικὴ βυζαντινὴ παράδοση, χωρὶς νά ἐπηρεάζονται παρὰ μόνο κατὰ περίπτωσιν ἀπὸ ξένες ιδέες. Στὴν τελευταία, χάριν παραδείγματος πάλι, κατηγορία ἀνήκει ἡ φραγκοβυζαντινὴ ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀνήλιο τῆς Ἡλείας, πού χρονολογεῖται πιθανότατα, σύμφωνα μὲ τὴ μελέτη τοῦ Χαράλαμπου Μπούρα, στὸν 13ο αἰῶνα⁴¹. Τὴν καχυποψία καὶ τὴ δυσπιστία πού ἔτρεφαν οἱ Ἑλ-

ληνες ἀπέναντι στὸν καθολικὸ γενικότερα κλῆρο καὶ εἰδικότερα στους καθολικοὺς μοναχοὺς προδίδουν τά ὀνόματα «φραγκοκκλησία» καὶ «φραγκομονάστηρο», πού παραπέμπουν στήν ἐποχὴ τῆς λατινοκρατίας μὲ μειονεκτικὴ ὁμως στὴ γλώσσα μας σημασία. Ἀλλὰ πὺ χαρακτηριστικὴ ἀκόμη τῆς ἀρνητικῆς στάσης πού τηροῦσαν οἱ ντόπιοι ἀπέναντι στους Λατίνους μοναχοὺς εἶναι ἡ ὑβριστικὴ ἔκφραση «τόν κακό σου τόν φλάρο» πού χρησιμοποιεῖται ὡς καὶ στίς ἡμέρες μας ὡς συνώνυμη τῆς ἔννοιας «τόν κακό σου τόν καιρό». Ἡ λέξη «φλάρος» προέρχεται ἀπὸ τὴ βενετικὴ λέξη *frag* πού σημαίνει τὸν ἀδελφό, τὸν καλόγερο τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας⁴². Τά αἰσθήματα τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τά εἶχε πολὺ καλὰ ἀντιληφθεῖ ὁ Μαρίνος Σανοῦδος, ὁ γνωστός προπαγανδιστὴς τοῦ σταυροφορικοῦ κινήματος κατὰ τὸν 14ο αἰῶνα. «Ἄς παραδεχθοῦμε», ὁμολογεῖ ὁ Σανοῦδος, «ὅτι μπορεῖ νά κυριαρχοῦμε στὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐδαφῶν τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ ποτέ δέν θά μπορέσουμε νά ὑποτάξουμε τὴν καρδιά τοῦ λαοῦ αὐτοῦ στὴ ρωμαϊκὴ ἐκκλησία»⁴³.

Θά χρειαστεῖ νά περάσει ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα, γιὰ νά ἐπιτευχθεῖ ὄχι μόνον ἡ ἀμβλυνση τῶν θρησκευτικῶν διαφορῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἐξίσωση ντόπιων καὶ ξένων, πού θά ὀδηγήσουν στήν εἰρηνικὴ συμβίωση τῶν δύο χριστιανικῶν κοινοτήτων. Σιγὰ ἀλλὰ σταθερὰ ὁ Ἑλληνας τῶν λατινοκρατούμενων περιοχῶν θά ἀποδεσμευθεῖ ἀπὸ τὴ νοερὴ κηδεμονία τῆς χαμένης αὐτοκρατορίας καὶ θά εἶναι ὥριμος πιά, ὕστερα ἀπὸ μιὰ πολὺπλοκὴ ἐπεξεργασία, νά ἀφομοιώσει τά ξένα πολιτισμικά δάνεια, νά τὰ συνθέσει καὶ νά τὰ ζυμώσει μὲ τὴν πλούσια βυζαντινὴ παράδοση. Ἀπὸ τὰ καλλιτεχνικά δημιουργήματα πού πρῶτα θά δεχτοῦν νεωτερικὲς ιδέες εἶναι οἱ φορητὲς εἰκόνες. Πατὶ ἡ εἰκόνα κινεῖται, μεταφέρεται καὶ ταξιδεύει, ὅπως ἀκριβῶς ταξιδεύουν καὶ διαχέονται οἱ ιδέες.

39. Chryssa A. Maltezu, *Monjes latinos en Romania: Un programa religioso, Ἐπίγειος οὐρανός. El cielo en la tierra. Estudios sobre el monasterio bizantino*, ἐπιμ. P. Badenas, A. Bravo, I. Perez Martin, Μαδρίτη 1997, σ. 51.

40. Ὁ.π., σ. 56-57.

41. Χ. Μπούρας, *Ἡ φραγκοβυζαντινὴ ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀνήλιο (τ. Γκλάτσα) τῆς Ἡλείας, ΔΧΑΕ IB'* (1984), σ. 239-262.

42. Ε. Κριαάς, *Νέο ἑλληνικὸ λεξικὸ τῆς σύγχρονης δημοτικῆς γλώσσας γραπτῆς καὶ προφορικῆς*, Ἀθήνα 1995, στ. 1444, λ. *φλάρος* (μνεία: Maltezu, Ὁ.π., ὑποσημ. 39), σ. 57.

43. Μνεία: Fr. E. Thiriet, *La symbiose dans les états latins formés sur les territoires de la Romania byzantine (1202-à 1261). Phénomènes religieux, XVe Congrès International d'études byzantines. Rapports et co-rapports, I: Histoire*, Ἀθήνα 1976, σ. 18. Maltezu, Ὁ.π. (ὑποσημ. 39), σ. 57.

Chryssa Maltezou

SOCIETY AND ART IN GREECE
DURING THE 13th CENTURY.
HISTORICAL INTRODUCTION

The historian who examines the canvas on which is woven the social reality of the Greek East under Western domination encounters three major problems that are decisive for our understanding of the gradual changes evidenced in society during the 13th century. The first concerns the behaviour of the Greeks who found themselves under the control of Westerners and, specifically, the attitude of the nobles in the face of determined foreign elements. The second deals with the complex body of evidence about the

Western presence in the Greek lands. The third central problem relates to the religious divide between the subject populations and the conquerors. The investigation of these questions can lead to substantive interpretative keys, permitting us not only to comprehend the resulting transformations and reorganizations in the social system, but also to understand the artistic physiognomy of each region with greater clarity.